

NETANYAHU SONRASI BENNETT HÜKÜMETİ: YAPISAL KRİZLER VE TÜRKİYE İLE DEĞİŞEN İLİŞKİLER

Pınar ÖZDEN CANKARA
pinar.cankara@bilecik.edu.tr
0000-0003-3739-4771

Zeynep Nisa EMİŞEN
zeynisa277@gmail.com
0000-0002-6491-4157

Araştırma Makalesi
Research Article

Geliş Tarihi
Received: 10.02.2023

Kabul Tarihi
Accepted: 10.03.2023

BENNETT GOVERNMENT AFTER NETANYAHU: STRUCTURAL CRISES AND CHANGING RELATIONS WITH TURKEY

ÖZ İsrail devleti demokratik yönetim tarzına sahip olma özelliği ile Ortadoğu'da öne çıkan bir devlet olmasına rağmen ülke 2000'li yıllarda derin siyasal krizler yaşamaya başlamıştır. İç siyasette görülen istikrarsızlık, başbakanın yolsuzlukla suçlanması ve ülkenin derin ekonomik krize sürüklenmesi dış politikayı da etki altına almıştır. Binyamin Netanyahu hükümetleri döneminde yaşanan kritik dış politika olaylarından birisi Türkiye ile olan ilişkilerde görülen siyasi kırılmadır. İsrail seçmeni üç defa üst üste başbakanlık yapan Netanyahu'ya 2022 yılındaki seçimlerde tek başına iktidar olmasını sağlayacak oyu veremeyince on iki yıl aradan sonra ülkede farklı bir koalisyon hükümeti kurulmuştur. Tek ortak yanları "Netanyahu karşıtı olmak" olan bu yeni koalisyon modelinde Naftali Bennett başbakan olarak yer almıştır. Bu koalisyon hükümeti kısa ömürlü olsa da İsrail'in kritik dış politika meselesine yeni bir soluk kazandırmayı başarmıştır. Sembolik yetkileri olan Cumhurbaşkanı Herzog'un Türkiye ile normalleşme politikasına ek olarak Bennett hükümeti de Dışişleri Bakanı Lapid'i Türkiye'ye yollayarak Netanyahu döneminden farklı olduklarını ortaya koymaya çalışmıştır. Ancak bünyesinde barındırdığı farklı görüşteki partiler ve Filistin sorununda yaşanan kronik sorunlar nedenleriyle Bennett koalisyonu başarısızlığa sürüklenmiş, bu kısa aranın ardından Binyamin Netanyahu yeniden bu defa daha sert koalisyon ortaklarıyla başbakanlık koltuğuna oturmuştur. Bu çalışmanın vardığı sonuç Türkiye-İsrail ilişkilerinin Bennett döneminde geliştiği ama bu gelişmenin yaşanmasına neden olan sürecin aslında bir önceki Netanyahu döneminde yaşandığıdır. Dolayısıyla Netanyahu'nun yeniden iktidar olmasının iki ülke ilişkilerinde görülen gelişmeyi tersine çevirmeyeceği beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Binyamin Netanyahu, Naftali Bennett, Türkiye, İsrail

ABSTRACT Although the state of Israel is a prominent state in the Middle East with its democratic management style, it started to experience deep political crises in the 2000s. The instability in domestic politics, the prime minister's accusation of corruption and the deep economic crisis in the country also affected foreign policy. One of the critical foreign policy events during the Benjamin Netanyahu governments is the political break in relations with Turkey. When Israeli voters did not vote for Netanyahu, who was the prime minister three times in a row, in the 2022 elections that would enable him to be in power alone, a different coalition government was established in the country after twelve years. Naftali Bennett took part as prime minister in this new coalition model, whose only common point was to be "against Netanyahu". Although this coalition government was short-lived, it managed to breathe new life into Israel's critical foreign policy issue. In addition to President Herzog's normalization policy with Turkey, which has symbolic powers, the Bennett government sent Foreign Minister Lapid to Turkey and tried to show that they were different from the Netanyahu era. However, the Bennett coalition was dragged into failure due to the parties with different views and chronic problems in the Palestinian issue, and after this short break, Benjamin Netanyahu took the prime minister's seat again, this time with tougher coalition partners. The conclusion of this study is that Turkey-Israel relations developed during the Bennett period, but the process that led to this development was actually experienced in the previous Netanyahu period. Therefore, it is expected that Netanyahu's return to power will not reverse the development in the relations between the two countries.

Keywords: Benjamin Netanyahu, Naftali Bennett, Turkey, Israel

GİRİŞ

İsrail, İngiltere'nin Filistin manda rejiminin sona erdiğini açıklamasının ardından 14 Mayıs 1948'de bağımsızlığını ilan etmiştir. Ülkenin ilk cumhurbaşkanı Chaim Weizmann, başbakanı ise aynı zamanda savunma bakanı da olan Ben Gurion olmuştur. Bu tarihten 2022 yılına kadar ülkede 36 hükümet kurulmuştur. 2001 yılına kadar İsrail'de seçimler tarihin akışına uygun şekilde gerçekleşmiştir. İsrail bu zaman zarfında 1967 ve 1973 Savaşları ile 1988'de Filistin intifadası gibi ağır güvenlik krizleri ve 1995'de görevdeki Başbakan İzak Rabin'in bir suikast ile öldürülmesi gibi ağır travmatik süreçler deneyimlemiş olsa da ülke ağır siyasal krize sürüklenmemiştir. Ancak 2000'li yıllara gelindiğinde İsrail siyasal yaşamında bir farklılığın olduğu görülmektedir. Dört yılda bir yapılması gereken parlamento seçimleri 2001'de, 2003'de, 2006'da, 2013'de, 2015'de, Nisan 2019'da, Eylül 2019'da, 2020'de ve 2021'de yapılmıştır. 2021'deki seçimin ardından kurulan Naftali Bennett önderliğindeki koalisyon hükümeti, Başbakan Haziran 2022'de istifa ettiği için yerini geçici hükümete bırakmıştır. Böylelikle 1 Kasım 2022'de İsrail tekrar seçimlere gitmiştir. 12 yıllık Netanyahu hükümetlerinin ardından kurulan bu yeni koalisyon hükümeti de kısa ömürlü olmuştur.

İsrail devleti bünyesinde barındırdığı Arap vatandaşlar nedeniyle aslında etnik bir demokrasi görünümündedir ve 2000'li yıllar İsrail'in Arap vatandaşlarının kurduğu siyasal partilerin de kendilerine zemin oluşturabilmelerini sağlamıştır. Ülkede her ne kadar tek bir etnik grubun egemen olduğu bir siyasal rejim olsa da Araplar ve Yahudiler kendilerini farklı siyasal oluşumlarda kümeleye başlamıştır. Medeni ve siyasi haklara sahip olan Araplar kamu işlerine katılım sağlamaktan men edildikleri gibi Yahudilere kıyasla aslında sınırlı bir vatandaşlık hakkına sahiptir. Hatta vatandaşlık alabilmiş olan Araplar politik mücadelelerini hukukun sağladığı koşullar içinde yürütmeye hevesli olmuştur. İsrail'in içindeki Filistinli Arap azınlıkların bir politik duruşu olduğu gibi aslında ülkedeki Yahudi nüfus da bütünlük değildir. Avrupalı Yahudiler ile Asya-Afrika kökenli Yahudiler ülkede parçalı toplum yapısı yaratmakta ve bu da ulus inşa sürecini ve istikrarlı hükümetlerin oluşumunu engelleyici bir rol oynamaktadır. Ülkedeki farklı vatandaşlık statüsü etnik demokrasinin oluşmasına sebep olmuş, Filistin toplumu ile 2000'li yıllarda yaşanan sorunların daha da ağırlaşmasıyla ülkenin siyasal sistemi açmaza sürüklenmiştir. Devletin Yahudi kimliğe sahip oluşu ama bir yandan da hükümetin demokratik formda oluşturulma amacı güdülmesi İsrail politik sisteminin ve kültürünün en önemli meselesi haline gelmiştir (Peled, 1992: 432). Ülkede siyasal istikrarsızlığın körüklenme süreci ele alınırken bu husus da dikkate alınmak zorundadır. Sonuçta ülkede bir etnik grubun baskın olması karar alma süreçlerinde kapsayıcılık sorununun yaşanmasına yol açmakta ve siyasal rejimin çatırdamalar yaşamasına vesile olmaktadır (Dora, 2018: 75). İsrail politik sisteminde göz önünde bulundurulması gereken bir diğer etken ise dini milliyetçi söylemdeki partilerdir. 1999 ile 2009 arasında bu hareket iki parti tarafından temsil edilmiştir: Dini Milliyetçi Parti (National Religious Party) ve daha sonra Yahudi Evi Partisi (Jewish Home Party) bir kanadı oluştururken diğer radikal tarafı ise Ulusal Birlik Partisi (National Union Party) temsil etmiştir (Shelef ve Shelef, 2013: 293). Dolayısıyla 2000'li yıllarda radikal sağ partilerin de sistemde taban oluşturmaya başlaması ister istemez İsrail siyasetini etki altına almıştır.

Bu çalışmanın hipotezi Naftali Bennett hükümetinde yer alan farklı görüşteki partilerin duruşlarının koalisyonun başarılı olmasını engellediği ve Netanyahu'nun devrettiği sorunlu iç ve dış politika konularının da hükümetin işini zorlaştırdığıdır. Bu nedenle çalışmada bu hipotezi destekleyecek örnek vakalar seçilmiş ve Bennett hükümetinin özellikle Filistin sorununa yaklaşımı analiz edilmiştir. Bu amaçla çalışmada 2021

yılında kurulan hükümetin ortaklarının vizyon ve misyonlarının neler olduğu, koalisyon hükümetinin ortaya çıkan siyasi krizlere nasıl cevaplar ürettiği ve yaşanan açmazların iç ve dış siyasete yansımaları incelenmiştir. Çalışmada aynı zamanda hükümetin, 35. dönem hükümetiyle mukayeseli olarak siyasi adımları Türkiye özelinde irdelenerek, Bennett hükümetinin nasıl bir yol izlediği de araştırılmıştır.

İSRAİL SİYASAL SİSTEMİ VE 2000'LERDE ÜLKEDEKİ SİYASAL İSTİKRARSIZLIĞIN YAPISAL NEDENLERİ

İsrail devletinin yazılı bir anayasası bulunmamaktadır ancak 19 Temmuz 2018'de 55 olumsuz 62 olumlu oy alarak ülkede "Yahudi Ulus Devlet Yasası" kabul edilmiştir (TRT Haber, 2018). Ancak bu tarihten önce de ülkede siyasi işleyişi tesis eden yasal belgeler bulunmaktaydı. Örneğin 1948'de Hukuk ve İdare Yönetmeliği, 1949'da Devlet Denetim Yasası, 1951'de Devlet Başkanı Görev Süresi Yasası ve Kadınlar İçin Eşit Haklar Yasası, 1953'de Hâkimler Kanunu ve 12 Şubat 1958'de Knesset Temel Yasası çıkartıldı (Sinha, 1960: 290). 1985'de ise ülkede İsrail'in Yahudi halktan oluşan yapısını inkâr eden partilerin seçimlere katılmasını engelleyen nitelikte bir yasa çıkartıldı. Toprakları sürekli kuşatma altında olan bu devletin görüntüsü aslında o haliyle "garnizon demokrasisine" benziyordu (Neuberger, 1989: 68). 1990'lara gelindiğinde ülkenin politik kurumları gözden geçirildi. Bunda 1991 Madrid Konferansı, 1993 Oslo Antlaşması ve 1994 Ürdün ile yapılan barış antlaşmasının etkisi büyüktür. Üstelik Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve İsrail'e olan Doğu Avrupa göçü de ülkenin etnik karakterini değiştirmiş bu durum da siyasi sistemde düzenleme yapma ihtiyacı doğurmuştur. 1996'ya kadar geleneksel parlamenter sistemin hâkim olduğu ülkede 1949-1999 arasında 15 Knesset ve 27 hükümet İsrail'i yönetmiştir ancak 1996 seçimlerinden itibaren "Temel Yasa: Hükümet"te yer alan ilkelere göre seçimler yapılmaya başlanmıştır (Diskin, 1999: 499-500). Böylelikle İsrail devletinin siyasi sistemi şu şekilde devam etmiştir: İsrail siyasi sisteminde başat kurumlar parlamento ve hükümettir. Cumhurbaşkanı ülkede sembolik yetkilerle donatılmış; yürütmede asıl icra yetkileri başbakanı tanınmıştır. Cumhurbaşkanı, yedi yılda bir gizli oyla İsrail parlamentosu olan Knesset tarafından seçilmektedir. Cumhurbaşkanı'nın temel görevleri; devleti temsil etmek, uluslararası antlaşmaları imzalamak ve hükümet raporlarını almak şeklinde özetlenebilir (The Knesset, 2022a). Başbakan, ülke yönetiminde asıl yetkilidir. Görev süresi dört yıl olmakla birlikte, başbakanın Knesset'e üye olma zorunluluğu vardır. Ülkenin yasama görevini ise 120 üyeden oluşan Knesset yerine getirmektedir. Knesset seçimleri dört yılda bir yapılır ve yürütmeden bağımsız bir yapıdadır. Ülkede bulunan güçler ayrılığı sistemi sayesinde Knesset'in politik ağırlığı vardır. Knesset'in başlıca görevleri; hükümet denetimi, devlet bütçesini onaylama, başbakan ve kabinesine yetki verme olarak sıralanabilir (The Knesset, 2022b).

İsrail'de parlamenter demokrasiye atfedilen güç Knesset'te görülmektedir. Knesset'in kendi varlığını feshetme yetkisi vardır. Parlamento güvenoyu ile hükümeti destekleyebileceği gibi, güvensizlik oyu ile onu düşürebilmektedir. Knesset'te bulunan 120 milletvekilinin sadece kendi partilerine ve parti liderlerine karşı sorumluluğu bulunmaktadır. İsrail seçim sisteminde ülke tek seçim bölgesi olarak kabul edilmektedir ve nispi temsil sistemi uygulanmaktadır. Seçim barajının %3,25 olarak uygulanmasıyla partiler aldıkları oylarla doğru orantılı olarak mecliste temsil hakkı elde etmektedir (The Knesset, 2022c). Seçim barajının görece düşük olması, ülke siyasetinde daha çok partinin aktif rol oynaması sonucunu doğurmuştur. Daha çok partinin temsil hakkı kazanması demokratik söylemleri güçlendirirse de bu durum dönem dönem herhangi partinin çoğunluğu sağlayamadıklarından tek başlarına iktidar olamamalarına ve bu nedenle koalisyon hükümetlerinin kurulmasına yol açmaktadır. Başarısız koalisyon hükümetleri ise siyasi istikrarsızlık yarattığından ülkenin hem iç hem de dış siyasetinde olumsuzluklar meydana getirmektedir.

Ülkede batılı ülkelerde görülen aksine tarım sektöründe yer alanlar ve varlıklı kesimler uzun süre oylarını sol partilere verirlerken, gençler ve ülkenin durumundan ve sistemden şikâyetçi olanlar ise sağ partilere oy vermektedir. Oysa batılı ülkelerde genellikle varlıklı kesimler, aristokrasi mensupları, sanayiciler, kilise ve orta sınıf sağ partilere oy vermiştir (Neuberger, 1989: 68). Bu durum da İsrail siyasetini anlamada göz önünde bulundurulması gereken bir diğer husustur.

On iki yıl boyunca iktidarda kalmayı başaran Binyamin Netanyahu, İsrail siyasal yaşamında önemli bir siyasetçidir. Netanyahu ilk olarak 1996 yılında kısa bir başbakanlık serüveni yaşasa da, asıl hükümdarlığı 2009 genel seçimleri sonrasında başlamıştır. Başbakan Ehud Olmert'in hakkında isnat edilen yolsuzluk suçlamalarından dolayı partisi Kadima'nın genel başkanlığından ve başbakanlıktan istifa etmesi erken seçimleri beraberinde getirmiştir. Bir yandan 27 Aralık 2009'da İsrail Savunma Güçleri (İSG) tarafından Gazze Şeridi'ne yönelik askerî operasyonun devam ettiği bu süreçte seçimleri her ne kadar Kadima'nın yeni Genel Başkanı Tzipni Livni kazanmış olsa da, o kendisine tanınan süre zarfında hükümeti kurmayı başaramamıştır. Knesset'te sağ partilerin çoğunlukta olması ve Cumhurbaşkanı Şimon Perez'in sağ bloktan bir hükümet kurulmasını istemesinin ardından, hükümet kurma yetkisi geçerli 3.373.490 oyun %21.6 oranını (729.054) elde ederek 27 milletvekili ile temsil hakkı kazanan Likud Partisi Lideri Binyamin Netanyahu'ya verilmiştir. Netanyahu'nun hükümet ortaklığı noktasında İşçi Partisi, Şas Partisi, Yisrael Beitanu Partisi ve Yahudi Evi Partisi'ne bakanlıklar vermesinin ardından yeni hükümet, Knesset'ten güvenoyu alarak Nisan 2009'da resmî olarak göreve başlamıştır (The Knesset, 2022d).

Koalisyon Partilerinin Filistin Meselesine Bakışlarındaki Farklılık

Netanyahu hükümeti, bünyesinde farklı görüşe sahip partiler barındırdığından dolayı anlaşmazlıklar daha ilk zamanlarda başlamıştır. Örneğin Filistin konusunda Likud Partisi'nin katı tutumu diğer partilerin barış yanlısı tavrını gölgede bırakmıştır. Likud Partisi Filistinli mültecilerin geri dönmesi fikrine karşı çıkıp, Kudüs'ün İsrail topraklarında kalması gerektiğini savunurken; hükümet ortağı olan İşçi Partisi, Filistinli mülteciler konusunda daha ılımlı politikalar yürütülmesi gerektiğini savunmuş ve müzakereci bir tavır sergilemiştir (Seydi, 2010: 310, 327). Koalisyon hükümetinin Filistin'e yönelik bu farklı tutumu iki taraf arasında tesis edilmeye çalışılan barış olgusunu sekteye uğratarken, iç siyasette de ne hükümet ortağı olanlar ne de muhalefet partileri bu durumdan hoşnut olmamıştır. Dolayısıyla 2000'lerde siyasal istikrarsızlığın yapısal unsurlarından öne çıkan ilki Filistin meselesine yaklaşım ve bu sorunun barışçıl mı yoksa askeri önlemler alınarak mı çözülmesi gerektiği üzerine olmuştur. Başbakan Netanyahu sertlik yanlısı tutum benimsedikçe ülke ekonomisi bu durumdan etkilenmiş, Filistin meselesi askeri operasyonların maliyeti ve kamuoyu desteğini düşürmesi nedenleriyle siyasal istikrarsızlığın başka yapısal sorunlarının oluşmasına katkıda bulunmuştur.

Filistin konusu, İsrail iç ve dış siyasetine yön vermesi sebebiyle partilerin seçim kampanyasına konu olmakla birlikte, ülkenin aynı zamanda kronik bir yapısal sorunudur. Öyle ki ülkenin kuruluş ideali olan "Eretz Yisrael (İsrail Diyarı)" ve bu ülkeye uygun yürütülen siyaset sonucunda Filistin sorununun güncelliğini koruduğu görülmektedir. Eretz Yisrael; Batı Şeria, Gazze, Kudüs ve Ürdün Nehri'ni kapsamaktadır. İsrail'in "vaadedilmiş topraklar"¹ politikasıyla orantılı olarak uyguladığı Filistin'e yönelik

¹ Yahudi inancına göre vaad edilmiş topraklar İsrailoğullarının ilk atası olan Hz. İbrahim'e ve onun soyundan gelenlere mülk edilen, merkezinde Filistin'in bulunduğu alandır. Bu inanç Yahudiler tarafından başta dini kitapları Tevrat olmak üzere, diğer dini anlatılar ile de desteklenmiş ve şekillendirilmiştir.

siyasi girişimler, ülke siyasetinin temel konusu haline gelmiştir. Örneğin 2001 yılında dönemin ana muhalefet partisi olan Likud Partisi Lideri Ariel Şaron'un İsraili güvenlik güçleriyle El-Aksa Camii'ni ziyaret etmesi Filistin halkını tahrik etmiş ve ardından İkinci İntifada'nın fitilini ateşlemiştir. Filistin halkının bu ziyaretin ardından başlattığı protestolar, 2002 yılında Batı Şeria'da Cenin Mülteci Kampı'na yönelik "Koruyucu Duvar" operasyonu ile sonuçlanmıştır. Dönemin İsrail Başbakanı Ariel Şaron operasyonun ardından Knesset'te yaptığı konuşmada, Cenin'de Filistinli terör gruplarının varlığından ve bunlardan kaynaklı güvenlik endişesinden dolayı operasyon yapıldığını ifade etmiştir (Jewish Virtual Library, 2002). Dönem dönem İsrail'in Filistin'e yönelik kara ve hava saldırıları devam etse de 2008 yılında "Dökme Kurşun Harekâtı (Operation Cast Lead)"² ile Gazze Şeridi'ne yönelik büyük çapta bir operasyon gerçekleştirilmiştir. Harekâtın başlangıçtaki mimarı Başbakan Ehud Olmert, kendisinden sonra 2009 yılında iktidara gelen Netanyahu'yu Hamas ve Filistinli gruplara yeterince sert politikalar yürütmediği konusunda eleştirmiştir (The Jerusalem Post, 2018). Söz konusu operasyon uluslararası kamuoyunda oldukça sert tepkilerle karşılanmış bununla birlikte İsrail'in operasyonda orantısız güç kullandığını konu edinen Goldstone Raporu³ BM Genel Kurulu'nda kabul edilmiştir. Hamas örgütünün Gazze'de etkinlik göstermesi ve bölgede siyasallaşması taraflar arasında uzlaşmanın kalıcılığına engel olmuştur.

Gazze Operasyonlarının Şiddet Boyutunda Görülen Artış ve Operasyonlara Kamu Desteğinin Azalması

Başbakan Netanyahu dönemin ABD Başkanı Barack Obama'nın tüm uğraşlarına rağmen Filistin tarafı ile özellikle yerleşim yerleri açma meselesi yüzünden anlaşamadığı gibi Gazze'ye yönelik sert siyaset izleyen bir politikacı olmuştur. Filistinlilere gözdağı verilmesi gerektiğini düşünen Başbakan görevi süresince sert güç kullanmaktan çekinmemiş her askeri operasyonda bir öncekinden fazla güç gösterisinde bulunmuştur. Nitekim Başbakan Netanyahu askeri operasyon kararlarının dışında bir de 2014-2015 yıllarında "Teröre Karşı Sıfır Tolerans" politikasını yürürlüğe sokmuştur (Sputnik, 2015). Bu dönemde ABD Başkanı da değiştiğinden Filistin barışı söylemi de rafa kalkmıştır. Netanyahu'ya bu konuda en büyük garantörlüğü dönemin ABD Başkanı Donald Trump sağlamıştır. Hem Başkan Trump'ın 2017 yılında Kudüs'ü İsrail'in resmî başkenti olarak tanıması hem de İsrail'in 2018 yılında "Yahudi Ulus Devlet Yasası" çıkartması eşitlik ve demokrasi talep eden Filistinler tarafından protesto edilmiştir (Euronews, 2018). Bu olayların üstüne bir de 2019 yılında bu defa Başkan Trump Suriye'ye ait Golan Tepelerini İsrail toprağı olarak tanıdığını açıklamıştır (BBC, 2019). Bu süreçte Başbakan Netanyahu Filistin politikasında daha sert tutumlar izlemeye başlamıştır. Ancak İsrail'deki genç kesim onun bu politikalarını "militarizm" olarak adlandırmıştır. Örneğin Shahar Schwartz, Evyatar Moshe Rubin, Einat Gerlitz ve Nave Shabtay Levin isimli dört gencin görüşleri bu tezi destekler nitelikte olmuştur. Söz konusu gençler "Militarizme Ret" sloganıyla büyüdükleri topraklarda militarist eğitimin devam etmemesini ve Filistinlilere yönelik işgalin son bulması gerektiğini dile getirmişlerdir (War Resister's International, 2022). Gençler İsrail'deki geleceklerine dair umutlarını kaybetmeye başladıklarını vurgulayarak Filistin sorununun getirdiği güvenlik zafiyetine dikkat çekmiş ve ülke ekonomisinde pahalılığın arttığına dair söylemlerini sıkça dile getirmiştir (Israeli European Policy Network, 2014: 1). Başbakan Netanyahu'nun Filistin'e yönelik çatışmacı tavrı ülke ekonomisine de

² 27 Aralık 2008'de başlayarak 18 Ocak 2009'da sona eren İsrail'in hava saldırıları ile Gazze Şeridi'ne yönelik başlattığı bu harekât Filistinli grupların, İsrail'in Gazze sınırını roketlerle hedef almasıyla devam etmiştir. 1.346 Filistinli, Gazze Savaşı olarak da bilinen bu harekâta hayatını kaybetmiştir.

³ Gazze'de yaşanan Dökme Kurşun Harekâtı'nda İsrail'in savaş suçu işlediklerinde dair, BM İnsan Hakları Komisyonu'nun kurduğu araştırma komisyonuna başkanlık eden Güney Afrikalı Yargıç Richard Goldstone'un hazırladığı araştırma raporu.

yansımıştır; ekonomiden askeri harcamalara ayrılan pay iktidarın ilk yıllarında 13.803.70 milyon dolar seviyelerinde seyrederken, Filistin'e yönelik saldırıların görece arttığı 2018'de 19.899.80; 2019 yılında ise 20.339.20 milyon dolar seviyelerine yükselmiştir (Trading Economics, 2021). Bu da ona karşı ülkede oluşan muhalif kanadın güçlenmesine sebebiyet vermiştir.

Başbakan Hakkında Açılan Yolsuzluk Davası ve Netanyahu'nun İmajının Zedelenmesi

Başbakan Netanyahu hakkında varlıklı iş adamlarından hediye ve rüşvet alma, medya baronlarından kendi lehine haber yapmaları karşılığında kanunî düzenlemelere gitme, yolsuzluk ve güveni kötüye kullanma suçlarından (Euronews, 2020) 21 Kasım 2019'da İsrail Başsavcılığı tarafından dava açılmasının ardından ülke yeniden bir kaosun içine girmesiyle birlikte, Netanyahu'nun yaklaşık 10 yıl süren iktidarı sona erme ihtimali ile karşı karşıya kalmış ve Netanyahu İsrail'de "görevdeyken yargılanan ilk başbakan" olmuştur. Temmuz 2020'den itibaren ülkede Netanyahu karşıtı protesto gösterileri düzenlenmiştir. Ağırlıklı olarak gençlerden oluşan protestocular Başbakan'ın evinin önünde gösteri yapmış ve onun istifa etmesine yönelik sloganlar kullanmıştır. Protestocuların gösterilerde kullandığı pankartlar arasında "uyandık" ve "ülkemiz için savaşmaktan vazgeçmeyeceğiz" gibi ifadeler yer almıştır. Göstericiler Başbakan Netanyahu'yu iktidarı elinde tutmak için demokratik olmayan önlemler almakla suçlamıştır. Hatta bu dönem Likud Partisi'nin içinden bile başbakana yönelik eleştiriler yapılmaya başlandığı görülmüştür. Bu duruma gelme sebepleri sadece başbakana yönelik yapılan hukuki suçlamalar değil bunların yanı sıra onun koronavirüs ile mücadelede etkin olmaması ve dünya pandemi sürecini yaşarken onun hala hayat doğal akışındaymış gibi ilhak politikası ile ilgilenmesi gösterilmiştir (The New York Times, 2020). Dolayısıyla Başbakan Netanyahu hızla ülkedeki gençliğin desteğini yitirmeye başlamıştır. Başbakanın imajı daha görevdeyken ağır hasar almıştır.

2021 SEÇİMLERİ VE YENİ KURULAN BENNETT HÜKÜMETİNİN YAPITAŞLARI

İsrail'de 2 Mart 2020 genel seçimlerinin ardından Binyamin Netanyahu ve lideri olduğu Likud Partisi seçim sonunda hükümet kurmak için gerekli salt çoğunluğu sağlayamamış (120/36), koalisyon ortaklığı arayışına girmiştir. Bu sürecin ardından Likud Partisi, sol bloktan Mavi&Beyaz (Kahol&Lavan) İttifakı Lideri Benny Gantz ile koalisyon hükümeti kurma konusunda masaya oturmuştur. Partiler arasında yapılan anlaşmaya göre "dönüşümlü başbakanlık" modeline uygun olarak ilk iki dönem için mevcut Başbakan Netanyahu'nun görevine devam etmesi, 2021 Ekim'inde ise koltuğu Benny Gantz'ın devralması konusunda anlaşma sağlanmıştır. Kurulan 34. hükümet 2020 yılının Mayıs ayında göreve başlasa da o dönemde Netanyahu'nun kendisi ve ailesi adına açılmış ve halihazırda çözümlenmemiş yolsuzluk davalarından dolayı iki parti arasında güven duygusu tesis edilmemiştir. Bununla birlikte Netanyahu'nun siyasi kaygıları ve iki lider arasında rekabet duygusunun artmasına ek olarak bütçe tasarısının meclisten geçmesi hakkında anlaşmazlıklar yaşanınca, koalisyon ortaklığı çözülmeye başlamıştır. Likud Partisi yalnızca 2020 yılı bütçesinin meclisten oylanarak geçmesini isterken, Mavi&Beyaz İttifakı 2020 ve 2021 yılı bütçesinin birlikte oylanması konusunda ısrar etmiştir (Anadolu Ajansı, 2020). Belirlenen süre zarfında bütçe konusunda anlaşmaya varamayan koalisyon ortakları nihayetinde meclisi feshederek, 23 Mart 2021'de erken seçime gidilmesi kararı almıştır. Mart seçimlerinde Netanyahu liderliğindeki Likud Partisi en fazla milletvekili çıkaran parti olsa da, yine tek başına hükümet kuracak salt çoğunluğu sağlayamamıştır. İsrail'in uzun yıllardır koalisyon hükümetleri ile yönetildiği göz önünde bulundurulunca aslında bu sonuç şaşırtıcı değildir. Likud Knesset'te 30 milletvekili ile temsil hakkı kazanmış, Netanyahu potansiyel koalisyon seçeneklerini değerlendirmeye başlamıştır. Sağ koalisyon kurulması ihtimalinde 52 milletvekili ile yeterli

sayıya ulaşamadığından, sol blok veya Arap milletvekillerinin desteğini alma fikri gündeme gelmiştir (Hasanoğlu, 2021).

Ülkede hükümet boşluğu krizine girilen bu dönemde Cumhurbaşkanı Reuven Rivlin, hükümet kurması için seçimin birinci kazanan partisi Likud'un lideri Netanyahu'yu görevlendirse de, yalnızca sağ partilerin desteğini alan Netanyahu hükümeti kendisine verilen süre içerisinde kurmayı başaramamıştır. Cumhurbaşkanı Rivlin, Netanyahu'nun başarısızlığının ardından hükümet kurma görevini seçimin ikinci kazanan partisi Yesh Atid lideri Yair Lapid'e vermiştir. Yair Lapid siyasi görüş ayrımı yapmadan milletvekili olan tüm partilerle temas kurmuş ve kendisine verilen sürenin bitimine yakın, toplamda 8 farklı partiden oluşan koalisyon ortaklığı için mutabık kalınmıştır (BBC, 2021). Netanyahu karşıtlarından oluşan bu koalisyonda Naftali Bennett ve Yamina (Sağa Doğru) Partisi, Gideon Sa'ar ve New Hope (Yeni Umut) Partisi, Avigdor Liberman ve Yisrael Betianu (İsrail Evimiz) Partisi sağ kanadı oluştururken; Nitzan Horovitz ve Meretz (Dinçlik) Partisi, Merav Michaeli ve İşçi Partisi sol kanadı, Benny Gantz ve Kahol&Lavan (Mavi&Beyaz) İttifakı merkez kanadı, Mansur Abbas ve Ra'am (Birleşik Arap Listesi) Partisi ise Arap halkını temsil etmiştir (BBC, 2021). Uzun başbakanlık döneminin ardından Binyamin Netanyahu ve kabinesi 2021 seçimleri ile birlikte hükümeti, başta Yamina Partisi Lideri Naftali Bennet ve Yesh Atid Partisi Lideri Yair Lapid olmak üzere 8 partiden oluşan koalisyon ortaklığına devretmiştir. Dönüşümlü başbakanlık sisteminde ilk başbakanlık görevini Yamina Partisi Lideri Naftali Bennett devralmıştır. Aşırı sağcı olarak bilinen Bennett önceki yıllarda Knesset'te Ekonomi Bakanı, Diaspora ve Din İşleri Bakanı, Eğitim Bakanı gibi görevler yürütmüştür (The Knesset, 2022e). Aşırı sağcı kesimin temsiliyetini elinde bulunduran Bennett, bir Filistin devletinin kurulmasına da karşı çıkan bir duruşa sahiptir (Jewish Virtual Library, 2022).

Bennett hükümeti, Netanyahu'nun bıraktığı iç ve dış politikadaki kronik sorunları devralmakla birlikte, seçim öncesi süreçte 11 gün süren Gazze Savaşı'nın ve tüm dünyayı etkisi altına alan Covid-19 pandemisinin krize dönüştürdüğü ekonomiyi kontrol altına alma gibi vaatlerle seçim kampanyası yürütmüştür (The Economic Times, 2021). Hükümet ilk zamanlarında bu zor koalisyonu yürütmeyi başarmış ve senkronizasyonu sağlayarak iç ve dış politikada kalıcı adımlar atmaya çalışmıştır. Örneğin, uzun bir zamandır meclis oylamasından geçemeyen devlet bütçesi sorunu aşılmış ve İran'ın artan nükleer tehdidine karşı bölge devletleri ile etkileşim haline girmeye başlamıştır (Sasun, 2022). Mısır ve Ürdün gibi Körfez ülkeleriyle de komşuluk ilişkilerinin iyileştirilmeye çalışılmasının ardından İsrail bu dönemde Türkiye ve Azerbaycan gibi ülkelerle stratejik ortak olma noktasında ilişkiler geliştirilmiştir. Koalisyonun Dışişleri Bakanı ve aynı zamanda alternatif başbakanı olan Yair Lapid'in dış politikadaki "stratejik ittifak" tavrı, ülke adına olumlu gelişmelerin önünü açmıştır. Dışişleri Bakanı "Israel's First 100 Days of a Different Foreign Policy (İsrail'in Farklı Dış Politikasının İlk 100 Günü)" adlı çalışmasıyla Netanyahu hükümetinin karamsar dış politikasının bir getirisi olan bölgesel yalnızlığa İsrail'in mahkûm edildiğine dair bir manifesto yayınlamıştır. Lapid'e göre güvenilir ittifaklar ekonomik veya güvenlik çıkarlarına dayanmalıdır (Lapid, 2021). Buradan hareketle son zamanlarda İsrail'in bölgesel çıkarlarına uygun olarak stratejik adımlar atması ve Doğu Akdeniz ve Körfez'de pro-aktif siyaset yürütmesi Lapid'in manifestosunu destekler nitelikte olmuştur.

BENNETT HÜKÜMETİ DÖNEMİ TÜRKİYE-İSRAİL İLİŞKİLERİNDE GÖRÜLEN GELİŞİM

Netanyahu dönemlerinde Gazze'ye yapılan askeri operasyonların şiddet boyunun artması, alçak koltuk krizi, Gazze'ye insani yardım malzemesi taşıyan Mavi Marmara gemisine yönelik İsrail'in gerçekleştirdiği orantısız askeri müdahale, ülkenin Yunanistan ve Mısır ile işbirliğine giderek Doğu Akdeniz'de Türkiye karşıtı doğalgaz antlaşmaları yapması ve hükümetin Türkiye'ye yönelik sert tavırlar benimsemesi Soğuk

Savaş boyunca inşa edilen ve 1990'lı yıllarda da korunan Türkiye ile İsrail arasındaki dostane ilişkilerin zedelenmesine yol açmıştır. Türkiye'nin AK Parti hükümetleri döneminde Filistin sorununa söylemsel olarak fazlaca yer vermesi ve Hamas'ı dışlamayan bir siyaset izlemesi de bu süreci zorlamıştır. Bu nedenle 2021 yılında İsrail'de hükümet değişikliği olması Türkiye'yi de yakından ilgilendirmiştir. Zira Netanyahu iktidarları döneminde gerilen Türkiye-İsrail ilişkileri neticesinde iki ülke arasındaki diplomatik temsilcilik seviyesi en alt düzeye indirilmiş ve taraflar arasındaki askeri anlaşmalar rafa kaldırılmıştır. 2013 yılında dönemin ABD Başkanı Barack Obama'nın araya girmesi ile Başbakan Netanyahu Mavi Marmara saldırısında hayatını kaybedenler yüzünden Türkiye'den özür dilediyse de taraflar arasındaki ilişkiler Netanyahu öncesindeki seviyeye çıkartılmamıştır (Anadolu Ajansı, 2013).

2021 yılına gelindiğinde İsrail siyasetinde sadece erken seçim yapılması nedeniyle yeni bir hükümet kurulmamış aynı zamanda Cumhurbaşkanı Reuven Rivlin'in görev süresi dolması nedeniyle parlamentoda cumhurbaşkanlığı seçimi yapılmış ve 87 oy alarak 2013-2017 yılları arasında İşçi Partisi ve Siyonist Birlik Partisi Lideri olan Yitzak Hertzog ülkenin 11. Cumhurbaşkanı olmuştur. 2014 yılı ve sonrasında dönemin Başbakanı Netanyahu'yu ülkeyi uluslararası sisteme entegrasyonda başarısız kılmak ve Filistin'de kalıcı barışı tesis edecek bir girişimde bulunmamak gibi nedenlerle eleştiren Hertzog'un bu yeni görevi aslında İsrail'de yeni bir dönemcin habercisi olmuştur (Euronews, 2021). Hem İsrail hükümetinin hem de cumhurbaşkanlığı makamının değişmesi bu ülkenin Türkiye ile olan ilişkilerini de etkilemiştir. Cumhurbaşkanı Erdoğan 9 Temmuz'da göreve başlayan Hertzog'u 12 Temmuz'da arayarak hem tebrik etmiş hem de aslında Türkiye-İsrail ilişkilerine verilen öneme değinerek taraflar arasında enerji, teknoloji transferi ve hatta turizm gibi alanlarda işbirliği yapmaktan söz etmiştir. Cumhurbaşkanı Erdoğan iki ülke arasında bazı alanlarda fikir ayrılıkları olsa da taraflar arası iletişimin devam ettirilmesine Türkiye'nin değer verdiğini de dile getirmiştir (İletişim Başkanlığı, 2021). Bu gelişme Cumhurbaşkanı Hertzog'un Twitter hesabından şu şekilde duyurulmuştur (Şalom Gazetesi, 2021a): "Birkaç saat önce Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ile görüştim. İkimiz de İsrail-Türkiye ilişkilerinin Ortadoğu'da güvenlik ve istikrar için büyük önem taşıdığını vurguladık. Ülkelerimiz arasındaki ilişkileri geliştirmek için diyalogun devamı konusunda mutabık kaldık." Bu görüşme taraflar arasında donuk olan siyasi ilişkilerin canlandırılma isteğinin aslında iki kesimden de destek gördüğünü göstermektedir. İsrail Cumhurbaşkanı'nın Ürdün Kralı 2. Abdullah ve Filistin Devlet Başkanı Mahmud Abbas'tan sonra gerçekleştirdiği üçüncü görüşme Türkiye ile olmuş ve yaklaşık 40 dakika sürmüştür (Şalom Gazetesi, 2021b). Böylelikle Türkiye-İsrail ilişkilerinin yumuşama evresi başlamıştır. Hatta bu gelişmeden çok kısa bir süre sonra 24 Temmuz'da uluslararası basına düşen bir bilgiye göre, Batı Kudüs'te yapılan İslam Sanatları Müzesi'ndeki sergiye Cumhurbaşkanı Hertzog bir video konferans gönderip, Türkiye ve diğer bölge ülkeleri ile kısa süre önce yaptığı görüşme neticesinde eğer herkes bir masada bir araya gelebilirse bölgesel işbirliğinin yapılarak daha iyi bir geleceğin tesis edilebileceğine inandığını belirtmiştir (Independent, 2021). Bu süreçten sonra da adım adım normalleşme gelişmeleri yaşanmıştır.

Cumhurbaşkanı Erdoğan Ocak 2022'de Türkiye'de katıldığı bir televizyon programında İsrail'in birtakım yakınlaşma girişimlerinde bulunduğunu Türkiye'nin de benzer şekilde karşılık vererek "her türlü adımı atmaya hazır olduğunu" hatta Cumhurbaşkanı Hertzog'un Şubat ayında Türkiye'yi ziyaret etmeyi planladığını ve böylelikle iki taraf arasında yeni bir sürecin başlayabileceğini duyurmuştur (Euronews, 2022). Gerçekten de Cumhurbaşkanı Hertzog Şubat ayında olmasa da Mart ayında Türkiye'ye resmi ziyarette bulunarak yeni bir süreci başlatmıştır. Ziyaret öncesinde bir diğer telefon teması ise

Cumhurbaşkanı Erdoğan covid-19 hastalığına yakalandığında yaşanmıştır. Cumhurbaşkanı Hertzog, kendisini arayarak geçmiş olsun dileklerini ilemiştir (Cumhuriyet, 2022). Bu sembolik olay aslında İsrail tarafının Türkiye ile normalleşmeye verdiği önemi göstermektedir.

Cumhurbaşkanı Hertzog 9-10 Mart tarihleri arasında Türkiye'ye gelerek 14 yıl aradan sonra ülkeye gelen ilk üst düzey İsraili siyasetçi olmuştur. 2010 yılında Davos'ta yaşanan siyasal krizden beri bir Türk ve İsraili lider hiç yüz yüze temasta bulunmadığı için bu gelişme sadece Türkiye ve İsrail tarafından değil tüm bölge ülkeleri tarafından da yakından takip edilmiştir. Özellikle Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) İsrail ile normalleşme sürecini başlattığında, 14 Ağustos 2020'de Cumhurbaşkanı Erdoğan; "Dışişleri Bakanı'na talimat verdim, Abu Dabi'yle ilişkileri askıya alma ve büyükelçimizi çekme gibi adımlar atabiliriz. Çünkü biz Filistin halkının yanındayız. Filistin'i yedirmedik yedirmeyeceğiz." şeklinde bir açıklama yaptığı için (Independent, 2020) yaklaşık 2 yıldan az bir süreçte Türkiye'nin benzeri bir hamle yapması kimsenin dikkatinden kaçmamıştır. Gerçi Türkiye bu süreçte BAE ile de ilişkilerini kesmenin aksine geliştirmiştir. Cumhurbaşkanı Hertzog'un ziyareti öncesinde bu hatta yaşanan en önemli gelişme Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Abu Dabi'ye resmi ziyarette bulunarak BAE ile 13 alanda işbirliği anlaşması imzalamış olmasıdır (Al Arabiya, 2022a). Sonuç olarak bölge ülkeleri Türkiye'nin bu yeni tavrını merak etmiştir. Örneğin Londra merkezli olan ama Birleşik Krallık, BAE ve ABD'de de basılı olarak yayınlanan The Arab Weekly'de 10 Mart'ta yayınlanan bir yazıda Cumhurbaşkanı Hertzog'un ziyareti ile ilgili olarak "Erdoğan, Herzog'un Türkiye ziyaretini dönüm noktası olarak nitelendirdi" başlığı kullanılmıştır. Yazının içeriğinde ise Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın İsrail ile dış ilişkilerde köklü bir değişikliğe gitmesinin popülizmden mi kaynaklandığı yoksa bir siyasi liderin zaman kazanmak için yaptığı bir hamle mi olduğu hususunda bir açıklama yapması gerektiği şeklinde bir yorum yapılmıştır. Hatta yazıda Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın "İsrail ile yakınlaşma coşkusu içinde olduğu" şeklinde bir analiz yapılmıştır (The Arab Weekly, 2022). Yine Londra merkezli çevrimiçi yayın yapan ve amacı Batı medyasında Ortadoğu sorunlarının doğru şekilde yer almasını sağlamak olan bağımsız medya kuruluşu Middle East Monitor ise bu ziyareti 10 Mart'ta "Ürdün: İslamcılar İsrail Cumhurbaşkanı'nın Türkiye Ziyaretini Kınadı" başlığı ile haber yapmıştır. Bu haber aslında Quds Press'in⁴ yayınladığı bir yazıya dayandırılmakta ve Ürdün İslami Hareket Cephesi'nin bu ziyareti kınadığı bilgisi verilmektedir (Middle East Monitor, 2022)⁵. Öte yandan Dubai'de bulunan ve yine önde gelen Ortadoğu haber kuruluşlarından olan Al Arabiya bu ziyaret için "İsrail cumhurbaşkanı ikili ilişkileri düzeltmek amacıyla tarihi gezi için Türkiye'ye geldi" başlığını tercih etmiştir. Haberin içeriğinde ise 2007'den sonra yapılan bu ilk gezide amacın bozulan bağları yeniden onarmak olduğunu, Hertzog'un iki taraf arasında iniş ve çıkışlar yaşanan ilişkileri yeniden başlatmaya çalışacağını söylediği vurgulanmıştır (Al Arabiya, 2022b). Katar merkezli Al Jazeera ise "İsrail cumhurbaşkanı ilişkileri düzeltmek için Türkiye'de" başlığını kullanmış ve içerikte ise Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın yaklaşık yirmi yıl önce tartışılan İsrail gazını Avrupa'ya taşıma projesine gönderme yaptığını belirtmiştir (Al Jazeera, 2022). Lübnan Beyrut'ta yayın yapan Almayadeen isimli haber kuruluşu ise 2 Mayıs 2022'de İsrail ile ilgili yaptığı haberde ülkenin hem

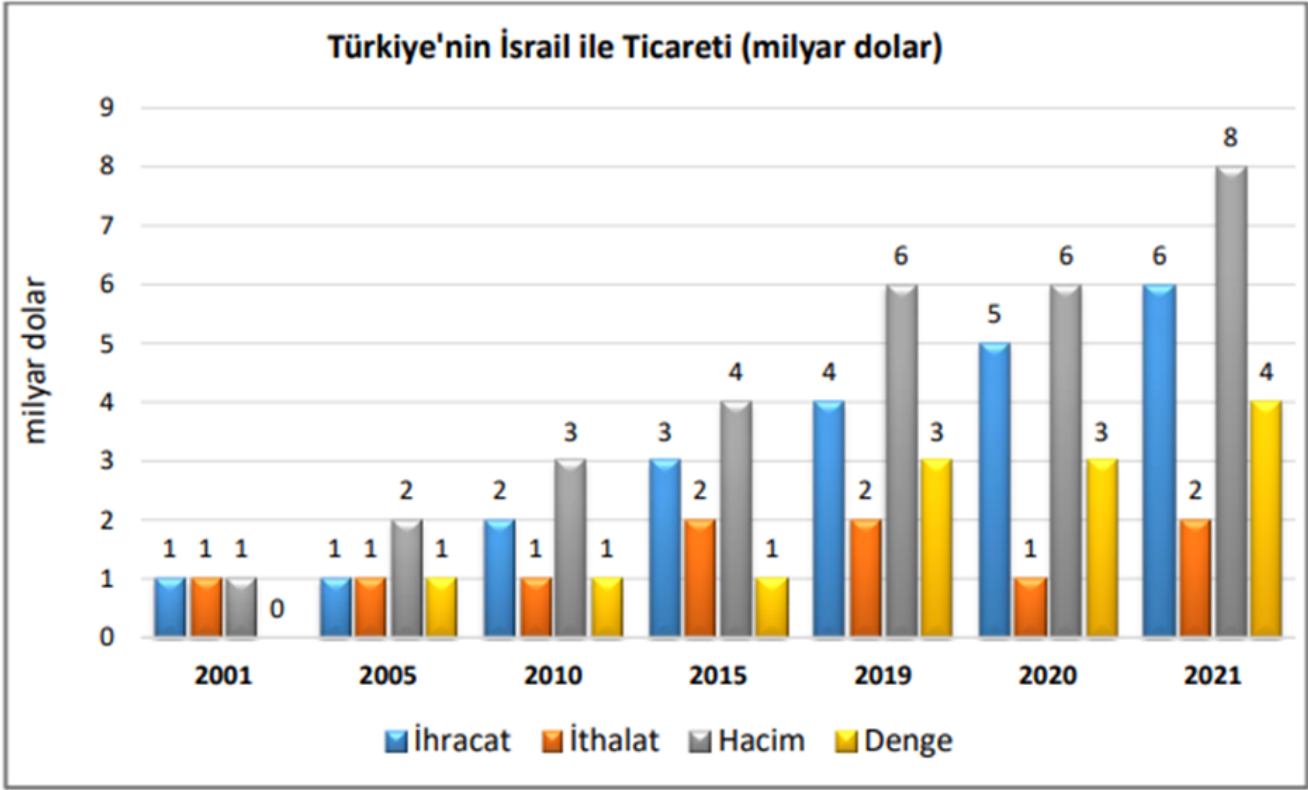
⁴ Quds Press Arapça yayın yapan Filistinli günlük gazetedir ve merkezi Kudüs'tür. Yayın organının internet sitesi ise şu şekildedir: <https://qudspress.com/>, (Erişim Tarihi: 21.12.2022).

⁵ Middle East Monitor'da yayınlanan habere göre, Ürdün İslami Hareket Cephesi Yetkilisi Ayman Abul Rub ziyaret ile ilgili şu şekilde bir açıklama yapmıştır: "Özellikle İsrail'in Filistinlilere karşı saldırganlığı ve terörizmi tırmadığı bir dönemde, Türkiye'nin Siyonist varlığın liderini karşılaması kabul edilemez. Böyle bir ziyaret, Filistinlileri ve işgale karşı direnişlerini destekleyen Türk halkının duruşuyla, İsrail'i tüm İslam âleminin düşmanı olarak gören Arap ve Müslümanların duruşuyla bağdaşmaz." Bkz.: (Middle East Monitor, 2022).

Türkiye hem de Suudi Arabistan ile normalleşme sürecini İsrail basınına atıf yaparak ele almıştır (Almayadeen, 2022). Basra Körfezi'nde İngilizce ilk yayın yapan kuruluş olan Kuveyt merkezli Kuwait Times ise bu haberi "Siyonist Cumhurbaşkanı ilişkileri yeniden başlatmak için Türkiye'de" başlığı ile okuyucularına duyurmuştur (Kuwait Times, 2022). Ortadoğu hakkında yayın yapan bu kuruluşların dışında ABD merkezli Associated Press ziyaret için "İsrail ve Türkiye keskin farklılıklara rağmen anlaşmazlığı çözme sözü verdi" derken (Associated Press 2022), The Wall Street Journal "İsrail Cumhurbaşkanı ilişkileri geliştirmek için nadir bir ziyaretle Türkiye'ye uçtu" başlığını tercih etmiştir (The Wall Street Journal, 2022). Yine Washington merkezli olan ama bir araştırma enstitüsü olan "Foundation for Defense of Democracies- Demokrasileri Savunma Vakfı" 7 Mart 2022'de bir video konferans hazırlamış ve başlığını "Erdoğan'ın Diplomatik U Dönüşü: Türkiye-İsrail İlişkilerinde Beklentiler ve Tuzaklar" başlığını kullanmıştır (Foundation for Defense of Democracies, 2022). Londra merkezli Reuters haber ajansı ise "İsrail Cumhurbaşkanı Türkiye ziyaretini iklim kampanyasının bir parçası olarak değerlendirdi" şeklinde haber yapmıştır. Reuters'ın haberinde dikkat çeken husus Cumhurbaşkanı Herzog'un sembolik yetkileri olsa da ülke diplomasisine katkı yapmaya çalıştığına ve amacının Türkiye ile ilişkileri geliştirerek ülkenin Hamas'a olan desteğini kesmek olduğuna değinmesidir. Bir başka farklı husus ise İsrail'in bu girişim ile iklim değişikliği konusunda bölgesel ittifak kurmayı umduğundan bahsetmesidir (Reuters, 2022). Dolayısıyla Türkiye-İsrail yaklaşması sadece Türkiye ve İsrail basınında değil aynı zamanda bölge ile ilgilenen her kesimde dikkatleri çekmiştir. Ancak bu ziyarette ilgi çeken en önemli husus İsrailli siyasilerin bu ziyarete ilişkin olumsuz bir açıklama yapmamalarıdır. Ne Binyamin Netanyahu ne de İsrail muhalif kanadı Cumhurbaşkanı Herzog'un bu girişimini eleştiren bir tavır takınmamıştır (Anadolu Ajansı, 2022a).

Türkiye-İsrail ilişkileri son on beş yılda defalarca siyasi kriz yaşamışsa da iki ülkenin özellikle son beş yıldaki iktisadi ilişki grafiklerine bakıldığında bu alanda bir sorun yaşamadıkları görülmektedir. İsrail devleti kendi iç siyasetinde de krizler geçirirken Türkiye ile ekonomik ilişkileri bundan etkilenmemiştir. Hatta 2021 yılında iki ülke ticaret hacmi önemli bir sıçrama göstermiştir. Aşağıda yer alan grafik bu durumu gözler önüne sermektedir.

Tablo 1: Türkiye ile İsrail Arasında Ekonomik İlişkiler (2001-2021)

Kaynak: (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2022).

Yukarıda yer alan tabloda görüldüğü üzere iki taraf arasındaki ticaret hacmi artış gösterirken Cumhurbaşkanı Herzog'un yaptığı ziyaret aslında bu grafiğin daha da geliştirme istencinin duyulduğuna bir işarettir. Ekonomik kriz içinde bulunan İsrail için Türkiye kilit önemdedir çünkü 2021 yılı için ülkenin ihracatında Türkiye dördüncü sıraya yükselmiştir (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2022). Bu nedenle Cumhurbaşkanı Herzog'un ziyaretini Dışişleri Bakanı Yair Lapid'in 23 Haziran 2022'deki Türkiye ziyareti takip etmiştir. Böylelikle 2006 yılında yapılan Tzipi Livni'nin Türkiye ziyaretinden on altı yıl sonra Türkiye'ye bu kez dışişleri bakanlığı nezdinde bir ziyaret gerçekleştirilmiştir. Söz konusu temaslar sadece İsraili bürokratlardan gelmemekte, Dışişleri Bakanı Lapid'den önce 24-25 Mayıs 2022'de Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu hem İsrail'e hem de Filistin'e gitmiştir. Dolayısıyla Dışişleri Bakanı Lapid'in ziyareti Türk mevkidaşına yaptığı bir iade-i ziyarettir (Anadolu Ajansı, 2022b). Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu'nun ziyareti de kritik önemdedir zira Dışişleri Bakanı Lapid basına yaptığı açıklamada ekonomik ve sivil işbirliği alanlarında ilişkileri geliştirmek istençlerini açıkça dile getirmiştir. Temaslardan ortaya çıkan en önemli sonuç; ortak ekonomik komisyonun yeniden tesisi ve taraflar arasında sivil havacılık antlaşmasının yapılması kararlarının alınmasıdır. Taraflar diyalogun sürdürülmesinden yana olduklarını açıkça belirtmiştir (Hürriyet, 2022). Dolayısıyla Bennett hükümeti döneminde Türkiye-İsrail ilişkilerinin yeniden rayına oturtulma çalışmalarının başladığı görülmüştür.

35. KOALİSYON HÜKÜMETİNİ ZORA SOKAN MESELELER VE BENNETT'İN İSTİFASI

Bennett hükümeti, içinde bulundurduğu farklı görüşler sebebiyle daha ilk yılında siyaseten zor bir sınavla karşı karşıya kalmıştır. Koalisyon ortaklarının hem fikir olduğu tek nokta “Netanyahu karşıtlığı” olarak bilinmektedir. Koalisyon hükümetinde ilk kez Araplara temsil hakkının verilmesi ve buna ek olarak İsrail solu ile işbirliği yapılmasından dolayı Bennett ve hükümet, başta muhalefet kanadından olmak üzere, birçok kesimden eleştiri almıştır. Naftali Bennett'in bir diğer sınavı ise “Yahudi Yerleşimciler Yasası” olmuştur. İsrail'in işgali altında bulunan Batı Şeria'da (Yahuda ve Samiriye) bulunan yerleşimcilerin İsrail'in hukuk kurallarına tabii olmasını öngören yasa tasarısının meclis oylamasından geçememesi iç siyasette adeta bir kriz haline gelirken, koalisyon ortağı ve aynı zamanda Adalet Bakanı olan Gideon Sa'ar, bu yasa tasarısı oylamasının hükümetin devamlılığı adına bir test olduğunu belirtmiştir (Ayam, 2022). Diğer yandan Filistin'e karşı operasyonların artmasıyla da koalisyon hükümeti krizin eşiğine gelmiştir.

2022 Martının sonlarında Cenin mülteci kampı ve Mescid-i Aksa'da yaşanan çatışmalar sonucunda hükümet ortakları arasında gerilim yükselmiş, siyasal kriz koalisyon ortağı olan Birleşik Arap Listesi (Ra'am) koalisyon üyeliğini dondurma kararını almasıyla sonuçlanmıştır. 7 Nisan'da Tel-Aviv'de düzenlenen silahlı saldırıda iki İsrail vatandaşının hayatını kaybetmesinin ardından, Mart'tan bu yana İsrail'in çeşitli şehirlerinde gerçekleşen saldırılarda toplam 11 sivil hayatını kaybetmiştir. İsraili yetkililer saldırının bir terör saldırısı olduğunu ve saldırganın Cenin kampından geldiğini belirtmiş ve İSG “Dalgakıran” adını verdikleri operasyonu başlatmıştır. Düzenlenen bu operasyonla Cenin mülteci kampına girilerek 200'den fazla Filistinli saldırı hazırlığında oldukları belirtilerek gözaltına alınırken, birçok sivil hayatını kaybetmiştir (Anadolu Ajansı, 2022c). Cenin'de düzenlenen baskında İsrail'in operasyonunu takip eden Filistinli gazeteci Al Jazeera muhabiri Sirin Ebu Akile'nin de hayatını kaybetmesi İsrail'in uluslararası kamuoyundan yoğun eleştiri almasında neden olmuştur (Euronews, 2022a). Şiddet sarmalının gittikçe artmasıyla beraber uluslararası kamuoyunun İsrail hükümetine baskı yapması koalisyonda çatlaklar meydana getirmiştir. Artan bu şiddete Mescid-i Aksa'da yaşanan arbede eklenince kriz daha da ivmelenerek çözülmez bir hâl almıştır. İsraili yetkililerin yaptığı açıklamaya göre yüzünde Hamas bayrağı olan birkaç gencin İsraililer için kutsal sayılan Ağlama Duvarını taşlaması sonucunda Filistinliler ve İsraili polisler arasında çatışma yaşanmış ve yüzlerce kişi yaralanmıştır (Euronews, 2022b). Dışişleri Bakanı Yair Lapid Mescid-i Aksa'da yaşanan ayaklanmalardan Hamas destekli Filistinli gençleri sorumlu tutarken (Israel Foreign Ministry, 2022), BM Genel Sekreteri Antonio Guterres taraflara sükûnet çağrısında bulunmuştur (TRT Haber, 2022). Çatışmaların ardından BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği 2022 yılında, bir önceki yıla kıyasla İSG askerlerinin öldürdüğü Filistinlilerin sayısının %46 arttığını açıklamıştır (Independent, 2022).

El-Aksa baskınından sonra uluslararası kamuoyunda sert eleştirilerle karşı karşıya kalan Bennett hükümetinde koalisyon ortağı Birleşik Arap Listesi Lideri Mansur Abbas'ın ortaklık üyeliğini dondurması erken seçim tartışmalarını yeniden gündeme getirmiştir. Tartışmaların sürdüğü esnada Bennett'in lideri olduğu Yamina Partisinden Nir Orbach ve Idit Silman'ın istifa etmesi de hükümetin parlamentoda çoğunluğu kaybetmesine yol açmıştır. Bennett hükümetinin mecliste çoğunluğu kaybetmesinin yanı sıra Filistinli yerleşimcilerin, İsrail hukukuna tabii olmasını öngören yasa tasarısının muhalefet kanadının olumsuz oyları sonrasında meclis oylamasından geçememesi üzerine Haziran 2022'de Başbakan Naftali Bennett, “ülkenin anayasal kaosa girmesini engellemek” amacıyla ortağı Yair Lapid ile meclisi feshederek erken seçime gitme kararı almış ve Bennett istifa ederek, hükümeti geçici olarak Yair Lapid'e devretmiştir (Anadolu Ajansı, 2022d).

Yair Lapid başkanlığındaki geçici hükümetin erken seçim tarihini 1 Kasım 2022 olarak vermesinin ardından yeniden iktidar olmayı hedefleyen Binyamin Netanyahu tekrar siyaset sahnesine çıkmış ve seçim kampanyalarına başlamıştır. Netanyahu seçimlere aşırı sağcı Otzma Yehudit Partisi Lideri Itamar Ben Gvir ve yine aşırı sağcı olan Dini Siyonizm Partisi Daniel Smotrich ile ortak liste halinde katılmıştır (Euronews, 2022c). Sağ siyasetin seçim kampanyasında önde oluşu nihâî başarıyı da beraberinde getirmiştir. Binyamin Netanyahu liderliğindeki sağ blok sandıktan zaferle çıkmıştır. Yair Lapid'in Yesh Atid partisinin 120 sandalyeden yalnızca 24'ünü kazanması, Netanyahu sonrasında kurulan bu değişim hükümetinin sonunu getirmiştir. Netanyahu'nun girişimiyle oluşturulan aşırı sağcı ortak liste Filistin konusunda ilhak yanlısı tavrı ve buna ek olarak Oslo Barış Sürecini reddeden ırkçı yaklaşımlarıyla bilinmektedir (Independent, 2022). Bu durumun henüz çözümlenmeyen İsrail-Filistin çatışmasına yeni bir boyut kazandırmasının beklenmesiyle birlikte, Bennett-Lapid hükümetinin iç ve dış siyasette attığı olumlu adımların ve başta Türkiye olmak üzere komşularla da normalleşme sürecinin devamlılığı konusunda soru işaretlerini beraberinde getirmektedir. Üstelik Netanyahu'nun yeniden iktidar olmasının üzerinden kısa bir süre geçmiş olmasına rağmen İsrail gençliği ve binlerce farklı kesimden vatandaş ülkenin sağlık sektöründe görülen aksaklıklardan, ekonomik krizin artış göstermesinden, başbakanın uygulamalarının yargı bağımsızlığına zarar verip, yolsuzluğun artacak olmasından ve azınlık haklarının törpülenmesinden endişe ettiklerini belirterek Tel Aviv sokaklarına çıkıp yine protesto gösterileri düzenlemiştir (Truth Out, 2023; The Associated Press, 2023). Hatta Başbakan Netanyahu'nun politikalarının İsrail demokrasisine zarar verdiğine ilişkin analizler bile yapılmaktadır (Los Angeles Times, 2023).

SONUÇ

İsrail her ne kadar kendisini Batılı liberal demokrasi olarak tarif etse de siyasal sistemi etnik demokrasidir. İki toplumlu devletlerde ulus inşa süreci zaten zorluyken İsrail devletinin kendisini bir de Yahudi kimliği ile tanımlaması ve sınırlı sayıdaki Filistinlilere kısıtlanmış vatandaşlık hakkı vermesi ülkenin siyasal rejimini zorlamaktadır. 2000'li yıllarda üç defa üst üste kesintisiz Başbakanlık görevi yürüten Binyamin Netanyahu'nun Filistinlilerin İntifada sürecini devam ettirmelerini ve Hamas'ın eylemlerini gerekçe göstererek sertlik yanlısı tutum benimsemesi ve kapsayıcılıktan uzak bir siyaset anlayışı yürütmesi beraberinde ülkeyi politik açmazlara sürüklemiştir. Bu atmosferde bir de radikal dini milliyetçi partilerin ülkede taban bulmaya başlaması sistemin dinamiklerini iyice zorlamıştır. Netanyahu sonrası Bennett hükümeti kurulurken Netanyahu döneminin hataları göz önünde bulundurulmuş ve azınlık gruplarının temsiliyeti ilkesine değer verilmiştir. Ancak bu sefer de 8 farklı partinin bir potada buluşturulmak istenmesi bir de küresel pandemi sürecinin yarattığı iktisadi zorluklarla birleşince bu yeni formüllü hükümette başarısızlığa sürüklenmiştir.

Bennett hükümeti günün sonunda kısa ömürlü olsa da bu dönemin dış politikada önemli bir başarısı aslında sembolik yetkileri olan Cumhurbaşkanı öncülüğünde başlatılan ve Bennett hükümeti üyelerince de desteklenen İsrail'in Türkiye ile ilişkilerini yumuşatması ve iyileştirmesidir. Tam iki ülke normalleşme sürecine girmişken İsrail'in yine seçim sürecine girmesi ve yeni koalisyon hükümetini Türkiye ile ilişkileri bozan Netanyahu'nun tesisi ister istemez akıllara Türkiye-İsrail ilişkilerinde durgunluk görülme ihtimalini getirmiştir. Ancak İsrail'in bölgede yaşadığı sorunlar ülkenin Türkiye'ye ihtiyaç duymasına neden olduğundan bu yeni hükümet döneminde kısa vadede iki ülke arası siyasal ilişkilerin bozulması beklenmemektedir. Aksine iktisadi ilişkilerin yanı sıra kültürel ilişkilerin de geliştirilmeye devam ettiği görülmektedir. Ancak İsrail'in Türkiye için uzakta tutulmaması gereken eski bir müttefik olduğu

unutulmamalıdır ve bu nedenle bu ülke ile ilişkileri bozmanın Türkiye'yi bölgede nereye sürüklediğine dikkat edilmelidir.

KAYNAKÇA

Al Arabiya, (2022a). "UAE, Turkey Sign 13 Agreements During Erdogan's Meeting with Mohammed bin Zayed", <https://english.alarabiya.net/News/gulf/2022/02/14/UAE-Turkey-sign-13-agreements-during-Erdogan-s-meeting-with-Mohammed-bin-Zayed>, (22.12.2022).

Al Arabiya, (2022b), "Israel President Arrives in Turkey on Landmark Trip to Mend Bilateral Relations", <https://english.alarabiya.net/News/middle-east/2022/03/09/Israel-president-arrives-in-Turkey-on-landmark-trip-to-mend-bilateral-relations>, (22.12.2022).

AlJazeera, (2022). "Israeli President in Turkey in effort to Mend Ties", <https://www.aljazeera.com/news/2022/3/9/turkish-israeli-presidents-to-meet-after-15-years-to-mend-ties>, (22.12.2022).

Almayadeen, (2022). "Israeli Media citing Herzog: Would like to visit Saudi Arabia openly", <https://english.almayadeen.net/news/politics/israeli-media-citing-herzog-would-like-to-visit-saudi-arabi>, (24.12.2022).

Anadolu Ajansı, (2013). "İsrail Türkiye'den Özür Diledi", 22 Mart 2013, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/israil-turkiyeden-ozur-diledi/262717>, (17.12.2022).

Anadolu Ajansı, (2020). "İsrail Yeniden Erken Seçim Sarmalına Girdi", <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/israil-yeniden-erken-secim-sarmalina-girdi/2085961> (22.10.2022).

Anadolu Ajansı, (2022a). "İsraili Uzmanlara Göre Herzog'un Ziyareti Sonrası Türkiye-İsrail İşbirliği Artacak", <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/israili-uzmanlara-gore-herzogun-ziyareti-sonrasi-turkiye-israil-is-birligi-artacak/2531523>, (28.12.2022).

Anadolu Ajansı, (2022b). "İsrail Dışişleri Bakanı Yair Lapid Ankara'ya Geldi", <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/israil-disisleri-bakani-yair-lapid-ankaraya-geldi/2620841>, (01.01.2023).

Anadolu Ajansı, (2022c). "İsrail ve Filistin'de Ramazan'ın İlk Haftası Şiddet Dalgası Ve Hükümet Krizine Sahne Oldu", <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/israil-ve-filistin-de-ramazanin-ilk-haftasi-siddet-dalgasi-ve-hukümet-krizine-sahne-oldu/2558606> (17.11.2022).

Anadolu Ajansı, (2022d). "İsrail'de Koalisyon Ortakları Bennett Ve Lapid'den Erken Seçim Kararı", <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/israil-de-koalisyon-ortaklari-bennett-ve-lapid-den-erken-secim-karari/2618326> (19.11.2022).

Anadolu ve Yakın Doğu Araştırmaları Merkezi (AYAM), (2022). "İsrail Raporu: 1-11 Haziran 2022", <https://ayam.com.tr/rapor/israil-raporu-01-11-haziran-2022/>, (13.12.2022).

Associated Press, (2022). "Israel, Turkey Vow to Heal Rift Despite Sharp Differences", 9 Mart 2022, <https://apnews.com/article/europe-middle-east-israel-turkey-recep-tayyip-erdogan-3101e7cee3e0fcc9875834cb86fc4c08>, (19.12.2022).

BBC News, (2021). “İsrail’de Muhalefet Koalisyon İçin Anlaştı, Netanyahu Sol Koalisyon Ülke İçin Tehdit Dedi”, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-57330489> (23.10.2022).

BBC News, (). “Trump: ABD’nin İsrail’in Golan Tepeleri Üzerindeki Egemenliğini Tanımasının Zamanı Geldi” <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-47660597> (04.11.2022).

Cumhuriyet, (2022). “İsrail Cumhurbaşkanı Herzog Cumhurbaşkanı Erdoğan’a Geçmiş Olsun Dileklerini İletti”, <https://www.cumhuriyet.com.tr/dunya/israil-cumhurbaskani-herzog-cumhurbaskani-erdogana-gecmis-olsun-dileklerini-ilette-1905674>, (22.12.2022).

DISKIN, A. (1999). “The New Political System of Israel”. *Government and Opposition*, 34(4), 498-515. <http://www.jstor.org/stable/44482860>

DORA, Z. K. (2018). “Etnik Demokrasi Modeli: İsrail Örneği”, *Akademik Ortadoğu*, 13(1), 73-105.

Euronews, (2021). “İsrail’de Eski İşçi Partisi Lideri Isaac Herzog Cumhurbaşkanı Seçildi”, 02 Haziran 2021, <https://tr.euronews.com/2021/06/02/israil-de-eski-isci-partisi-lideri-isaac-herzog-cumhurbaskan-secildi>, (19.12.2022).

Euronews, (2022). “Erdoğan: Herzog Şubat Başında Türkiye’ye Gelecek İsrail’le İlişkilerde Yeni Bir Dönem Başlayabilir”, <https://tr.euronews.com/2022/01/27/cumhurbaskan-erdogan-k-s-mevsimine-girerken-butun-tedbirlerinizi-almal-s-n-z>, (22.12.2022).

Euronews, (2022a). “İsrail’in Mülteci Kampı Baskınında Al-Jazeera Muhabiri Şirin Ebu Akile Hayatını Kaybetti”, <https://tr.euronews.com/2022/05/11/israil-in-multeci-kamp-bask-n-nda-bir-gazeteci-olduruldu-bir-diger-de-yaraland> (17.11.2022).

Euronews, (2022b). “Mescid-i Aksa’da Gerginlik: İsrail Polisi İle Filistinliler Arasındaki Arbedede 153 Kişi Yaralandı”, <https://tr.euronews.com/2022/04/15/mescid-i-aksa-da-gerginlik-israil-polisi-ile-filistinliler-aras-ndaki-cat-smalarda-onlarca>, (17.12.2022).

Euronews, (2022c). “İsrail’de Aşırı Sağ Partiler, Netanyahu’nun Çağrısıyla Ortak Liste Kararı Aldı”, <https://tr.euronews.com/2022/08/26/israilde-asiri-sag-partiler-netanyahunun-cagrisiyla-ortak-liste-karari-aldi> (20.11.2022).

Euronews, (2020). “Görevdeyken Yargılanan İlk İsrail Başbakanı Netanyahu Yolsuzluktan Hakim Karşısında”, <https://tr.euronews.com/2020/05/24/gorevdeyken-yarg-lanan-ilk-israil-basbakan-netanyahu-yolsuzluktan-hakim-kars-s-nda> (06.11.2022).

Euronews, (2018). “Yahudi Ulus Devleti Yasası Protestosunda Filistin Bayrağı Tartışması”, <https://tr.euronews.com/2018/08/12/-yahudi-ulus-devleti-yasasi-protestosunda-filistin-bayragi-tartismasi> (04.11.2022).

Foundation for Defense of Democracies, (2022). “Erdogan’s Diplomatic U-Turn: Prospects and Pitfalls in Turkish-Israeli Relations”, <https://www.fdd.org/events/2022/03/07/erdogans-diplomatic-u-turn-prospects-and-pitfalls-in-turkish-israeli-relations/>, (27.12.2022).

HASANOĞLU, E., (2021). “İsrail’de Siyasi Kriz: 23 Mart Knesset Seçimi”, *Ortadoğu Araştırmaları ve Strateji Merkezi (ORSAM)*, <https://www.orsam.org.tr/tr/israilde-siyasi-kriz-23-mart-knesset-secimi/>, (10.12.2022). <https://qudspress.com/>, (Erişim Tarihi: 21.12.2022).

- Hürriyet, (2022). “15 Yıl Sonra Bir İlk! Bakan Çavuşoğlu’ndan İsrail’e Kritik Ziyaret”, <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/15-yil-sonra-bir-ilk-bakan-cavusoglundan-israile-kritik-ziyaret-42069744>, (02.01.2023).
- Independent, (2022). “Itamar Ben Gvir”, <https://www.indyurk.com/tags/itamar-ben-gvir> (20.11.2022).
- Independent, (2022). “İsrail’in 2022’de Katlettiği Filistinlilerin Sayısı Geçen Yıla Göre Yüzde 46 Arttı”, <https://www.indyurk.com/node/528246/d%C3%BCnya/i%CC%87srailin-2022de-katletti%C4%9Fi-filistinlilerin-say%C4%B1s%C4%B1-ge%C3%A7en-y%C4%B1la-g%C3%B6re-y%C3%BCzde-46-artt%C4%B1> (18.11.2022).
- Independent, (2020). “Erdoğan: BAE ile İsrail Arasındaki Anlaşmaya Tepki Gösterdi”, 14 Ağustos 2020, <https://www.indyurk.com/node/227226/haber/erdo%C4%9Fan-bae-ile-israil-aras%C4%B1ndaki-anla%C5%9Fmaya-tepki-g%C3%B6sterdi-abu-dabi-b%C3%BCy%C3%BCkel%C3%A7imizi>, (20.12.2022).
- Independent, (2021). “İsrail Cumhurbaşkanı Herzog’dan Türkiye ile İşbirliği Mesajı”, <https://www.indyurk.com/node/390806/haber/i%CC%87srail-cumhurba%C5%9Fkan%C4%B1-herzog%E2%80%99dan-t%C3%BCrkiye-ile-i%C5%9Fbirli%C4%9Fi-mesaj%C4%B1>, (22.12.2022).
- Israel Foreign Ministry, (2022). “Minister of Foreign Affairs Yair Lapid international press briefing – 24th April 2022”, https://www.gov.il/BlobFolder/news/fm-lapid-briefs-members-of-the-foreign-press-24-apr-2022/en/English_FM_SPOKES_FM-Lapid-International-Press-Conference-24042022.pdf (17.11.2022).
- Israeli European Policy Network, (2014). “The Future of Youth in Europe and Israel: Social Exclusion and the Quality of Democracy”, <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/israel/11217-en.pdf>, (15.11.2022).
- İletişim Başkanlığı, (2021). “Cumhurbaşkanı Erdoğan İsrail Devlet Başkanı Hertzog İle Telefonda Görüştü”, <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/haberler/detay/cumhurbaskani-erdogan-israil-devlet-baskani-hertzog-ile-telefonda-gorustu>, (20.12.2022).
- Jewish Virtual Library, (2002). “Israel’s Wars & Operations: Operation Defensive Shield (March 29 - April 21, 2002)”, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/operation-defensive-shield>, (28.10.2022).
- Jewish Virtual Library, (2022). “Naftali Bennett (1972-)”, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/naftali-bennett> (11.11.2022).
- Kuwait Times, (2022). “Zionist Entity Prez in Turkey to Restart Ties”, <https://www.kuwaittimes.com/zionist-entity-prez-in-turkey-to-restart-ties/>, (28.12.2022).
- LAPID, Y. (2021). “Israel’s First 100 Days of a Different Foreign Policy”, <https://www.haaretz.com/opinion/2021-09-20/ty-article-opinion/.premium/israels-first-100-days-of-a-different-foreign-policy/0000017f-f22f-d8a1-a5ff-f2af2aa90000> (12.11.2022).
- Los Angeles Times, (2023). “Is Israel’s New Government Destroying Democracy?”, <https://www.latimes.com/politics/story/2023-01-29/israel-new-government-democracy-blinken-middle-east-trip>, (30 Ocak 2023).
- Middle East Monitor, (2022). “Jordan: Islamist Condemn Israeli President’s Visit to Turkey”, <https://www.middleeastmonitor.com/20220310-jordan-islamists-condemn-israeli-presidents-visit-to-turkey/>, (21.12.2022).

- NEUBERGER, B. (1989). "Israel's Democracy And Comparative Politics". *Jewish Political Studies Review*, 1(3/4), 67-75. <http://www.jstor.org/stable/25834159>
- PELED, Y. (1992). "Ethnic Democracy and the Legal Construction of Citizenship: Arab Citizens of the Jewish State. *The American Political Science Review*", 86(2), 432-443. <https://doi.org/10.2307/1964231>.
- Reuters, (2022). "Israeli President Casts Turkey Visit as Part of Climate Campaign", <https://www.reuters.com/world/middle-east/israeli-president-casts-turkey-visit-part-climate-campaign-2022-02-23/>, (25.12.2022).
- SASUN, E. (2022). "Yair Lapid: TV Sunuculuğundan Başbakanlığa Giden Yol", <https://www.salom.com.tr/haber/122574/yair-lapid-tv-sunuculugundan-basbakanliga-giden-yol> (12.11.2022).
- SEYDİ, S. (2010). "İsrail Seçimlerinin Ortadoğu Barış Sürecine Etkisi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (21): 309-334.
- SHELEF, N. G., & SHELEF, O. (2013). "Democratic Inclusion and Religious Nationalists in Israel". *Political Science Quarterly*, 128(2), 289–316. <http://www.jstor.org/stable/23563307>
- SINHA, K. N. (1960). "Political System Of Israel". *The Indian Journal of Political Science*, 21(4), 289-296. <http://www.jstor.org/stable/41853854>
- Sputnik News, (2015). "Taş Atan Filistinliye 20 Yıl Hapis İsrail'e Yeterli Gelmedi", <https://sputniknews.com.tr/20150903/1017522941.html> (04.11.2022).
- Şalom Gazetesi, (2021a). "Erdogan İsrail Devlet Başkanını Arayıp Tebrik Etti", <https://www.salom.com.tr/haber/119132/erdogan-israil-devlet-baskanini-arayip-tebrik-etti>, (21.12.2022).
- Şalom Gazetesi, (2021b). "Erdogan'dan Herzog'a 40 Dakikalık Tebrik Telefonu", <https://www.salom.com.tr/haber/119161/erdogandan-herzoga-40-dakikalik-tebrik-telefonu>, (20.12.2022).
- T. C. Ticaret Bakanlığı, (2022). "İsrail Ülke Profili", <https://ticaret.gov.tr/data/5efb250013b876a618413637/%C4%B0SRA%C4%B0L%20%C3%BClke%20profil%202022%20kas%C4%B1m.pdf>, (30.12.2022).
- The Arab Weekly, (2022). "Erdogan Calls Herzog's Visit to Turkey Turning Point", <https://theArabweekly.com/erdogan-calls-herzogs-visit-turkey-turning-point>, (20.12.2022).
- The Associated Press, (2023). "Thousands of Israelis Have Attended A Protest Against The Netanyahu Government", <https://news.wgcu.org/2023-01-15/thousands-of-israelis-have-attended-a-protest-against-the-netanyahu-government>, (17 Ocak 2023).
- The Economic Times, (2021). "Israel to Swear In Government, Ending Netanyahu's Long Rule", <https://economictimes.indiatimes.com/news/international/world-news/israel-to-swear-in-government-ending-netanyahus-long-rule/articleshow/83479092.cms> (12.11.2022).

- The Jerusalem Post, (2018). “Olmert Says Netanyahu Has No Plan For Gaza Strip Beyond Military Strikes”, <https://www.jpost.com/israel-news/olmert-says-netanyahu-has-no-plan-for-gaza-strip-beyond-military-strikes-563135> (04.11.2022).
- The Knesset, (2022a), “The State of Israel, The Knesset, Election of the President of the State” <https://main.knesset.gov.il/en/Pages/default.aspx>, (22.10.2022).
- The Knesset, (2022b), “Three Branches of Government”, <https://m.knesset.gov.il/EN/About/Pages/BranchesOfGovernment.aspx>, (22.10.2022).
- The Knesset, (2022c), “Elections”, <https://main.knesset.gov.il/mk/elections/Pages/default.aspx>, (22.10.2022).
- The Knesset, (2022d), <https://main.knesset.gov.il/About/History/Pages/KnessetHistory.aspx?kns=18> (24.10.2022).
- The Knesset, (2022e). “Naftali Bennet-Government Activity”, <https://main.knesset.gov.il/en/MK/APPS/mk/mk-government-activity/864> (10.11.2022).
- The New York Times, (2020). “After Early Success, Israel’s Netanyahu Faces Fury For Flubbing Virüs Fight”, <https://www.nytimes.com/2020/07/24/world/middleeast/israel-virus-protests-netanyahu.html>, (10.01.2023).
- The Wall Street Journal, (2022). “Israel’s President Flies to Turkey in Rare Visit to Improve Ties”, <https://www.wsj.com/articles/israels-president-flies-to-turkey-in-rare-visit-to-improve-ties-11646834304>, (24.12.2022).
- Trading Economics, (2021). “İsrail-Askerî Harcamaları 1951-2021 Veri”, <https://tr.tradingeconomics.com/israel/military-expenditure> (Erişim Tarihi: 04.11.2022).
- TRT Haber, (2018). “İsrail’de Yahudi Ulus Devlet Yasası Kabul Edildi”, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/israilde-yahudi-ulus-devlet-yasasi-kabul-edildi-376050.html>, (03.01.2023).
- TRT Haber, (2022). “Filistin: Aksa Baskını, Filistin Halkına Savaş İlan Etmekle Eş Değer”, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/filistin-aksa-baskini-filistin-halkina-savas-ilan-etmekle-es-deger-672936.html> (17.11.2022).
- Truth Out, (2023). “Over 100.000 Israelis March To Protest Netanyahu Government”, <https://truthout.org/articles/over-a-hundred-thousand-israelis-march-to-protest-netanyahu-government/>, (16 Ocak 2023).
- Voice Of America, (2021). <https://www.voaturkce.com/a/israil-ve-filistin-arasinda-11-gun-suren-catismalar-sona-erdi/5899136.html>, (12.11.2022).
- War Resister’s International, (2022). “Statement of the refusers Evyatar, Einat, Nave and Shahar”, <https://wri-irg.org/en/story/2022/statement-refusers-evyatar-einat-nave-and-shahar-0> (10.11.2022).